

УДК 343.26

Н.А. СТОРЧАК, канд. юрид. наук, Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ПОНЯТТЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК

Ключові слова: захід примусу, покарання, позбавлення волі на певний строк, ізоляція

Застосування покарання у виді позбавлення волі (ув'язнення, тюремного ув'язнення) у всьому світі є засобом захисту суспільства від конкретної особи, яка вчинила злочин, та запобігання злочинам, тобто є одним із державних важелів впливу на явище злочинності. Така роль позбавлення волі визнається не лише національним законодавством багатьох країн, а й міжнародними актами.

Визначення позбавлення волі як виду покарання завжди викликало науковий інтерес і не в останню чергу це зумовлювалося тим, що традиційно в законодавстві відповідне формулювання було відсутнє, тому в юридичній літературі сутність і зміст цього покарання, а також інші, пов'язані з ними питання, розкривалися на розсуд багатьох фахівців. Над цим визначенням працювали Є.Р. Абдрахманова, Е.Р. Азарян, М.І. Бажанов, С.І. Дементьєв, О.М. Джужа, А.Л. Дзигарь, А.В. Масліхін, В.В. Мясніков, І.С. Ной, А.А. Піонтковський, Н.Д. Сергєєвський, Ф.І. Сундуров, Р.М. Файзутдінов, І.Я. Фойницький, А.Д. Чернов, А.І. Чучаєв, М.І. Якубович та ін. Їх висновки є підґрунтям для розгляду того, як законодавець та науковці розуміють таке покарання, які властивості за ним закріпилися і пояснюють його сутність, що ставиться за мету даного дослідження.

Ще у дореволюційній кримінально-правовій літературі М.Ф. Прянішников, Н.Д. Сергєєвський, В.Д. Спасович, І.Я. Фойницький намагалися сформулювати дефініцію позбавлення волі, однак частіше всього розуміли під ним тюремне ув'язнення, яке було найпоширенішою формою позбавлення волі за часів

Російської імперії [1, с.540; 2, с.102; 3, с.28; 4, с.6–7].

Подібний підхід до позбавлення волі, тобто зведення його до ізоляції, до поміщення в спеціальну установу, спостерігається і надалі, причому зазвичай малося на увазі позбавлення волі на певний строк, оскільки довічного позбавлення волі за наявності смертної кари не було.

А.А. Піонтковський розглядав позбавлення волі як примусову ізоляцію громадянина у спеціально призначені для цього установи, а також він зазначав, що позбавлення волі, застосовуване судом як міра кримінального покарання, призначається на певний строк, указаний у вироку суду [5, с.67]. М.І. Бажанов вважав, що позбавлення волі – це покарання, яке полягає у примусовій ізоляції засудженого від суспільства на визначений у вироку суду строк із обов'язковим його поміщенням у спеціальну виправно-трудоу установу [6, с.138].

На думку А.І. Чучаєва та Є.Р. Абдрахманової, позбавлення волі як вид кримінального покарання полягає у примусовій ізоляції засудженого від суспільства на строк, указаний у вироку, в спеціально призначені виправно-трудоу установи з утриманням під охороною та наглядом [7, с.14]. Е.Р. Азарян пише, що найбільш суворим видом покарання є покарання у виді позбавлення волі, яке являє собою ізоляцію засудженого від суспільства через направлення його в колонію-поселення або поміщення його у виправну колонію загального, суворого чи особливого режимів, або у тюрму, а неповнолітніх – у виховні колонії загального чи посиленого режиму на строк від 6-ти місяців до 20-ти років [8, с.93].

О.М. Джужа визначає позбавлення волі як поєднаний із виправним впливом захід державного примусу, який полягає у тому, що особа на підставі вироку суду, який набрав чинності, визнається винною у вчиненні злочину, ізолюється від суспільства шляхом поміщення до установи виконання покарань, підлягає правовим обмеженням, набуває статусу судимості, що тягне за собою ряд невід-

них для неї наслідків після звільнення від відбування покарання [9, с.173]. За Ю.А. Пономаренком позбавлення волі – це покарання, що являє собою обмеження права особи, яка вчинила злочин, на особисту свободу шляхом повної ізоляції її від суспільства на строк, установлений вироком суду [10, с.210].

В.В. Сташис, В.І. Тютюгін визначають позбавлення волі як основний вид покарання, відповідно до якого засуджений ізолюється від суспільства шляхом поміщення його на строк, установлений вироком суду, в спеціальну кримінально-виконавчу установу [11, с.211]. Майже аналогічно розуміє позбавлення волі Л.Д. Заркуа [12, с.126]. Подібними є й визначення, що даються в енциклопедичній літературі [13, с.286; 14, с.287; 15, с.649; 16, с.614].

Чинний КК України, роз'яснюючи у ч.1 ст.63, що являє собою позбавлення волі, розуміє його як позбавлення волі на певний строк: «покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу» [17]. До речі, таке формулювання уникає вказівки на те, від чого ізолюється винна особа (від суспільства, від зовнішнього світу тощо), що досі є дискусійним питанням.

Вважати повноцінним визначенням зміст ч.1 ст.63 КК України не видається можливим, адже у ньому вказується не на сутність, а лише на один бік змісту цього покарання – ізоляцію та засіб її досягнення. Але при цьому така вказівка закріплює специфічну ознаку позбавлення волі на додачу до поняття покарання, поданого у ч.1 ст.50 КК України, як заходу примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [17].

Зустрічаються в юридичній літературі й погляди на широке значення терміна «позбавлення волі». У різні часи під цим видом покарання розуміли також прикуття до стовпа або гармати; ув'язнення («в поруб», «в желе-

за», «в дибу», в робочому та смиренному домі, у тюрмі, у таборі примусових робіт, у виправному таборі, у виправно-трудова колонії тощо); короткострокові примусові громадські роботи; каторжні роботи; направлення до виправно-арештантських рот, виправно-виховних закладів для неповнолітніх, виправного будинку, фортеці; вислання (вигнання) та заслання; арешт [9, с.43, 48, 68; 18, с.113; 19, с.118–119; 20, с.10, 14, 19; 3, с.68–69; 21, с.16, 51, 56, 68, 88].

Деякі вчені до позбавлення волі відносять заходи державного примусу різного кола – адміністративний арешт, взяття під варту, обмеження волі, арешт у дисциплінарному порядку, покарання у виді арешту, примусове лікування від алкоголізму в лікувально-трудова профілакторії [9, с.169; 5, с.67; 7, с.9; 1, с.542].

Стаття 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р, вживаючи термін «позбавлення волі», розуміє під ним тюремне ув'язнення, арешт або затримання [22]. У зарубіжному законодавстві існують такі різновиди позбавлення волі, як каторжна тюрма, тюремне ув'язнення та арешт (Швейцарія); тюремне ув'язнення та просте ув'язнення під варту (Данія); довічна каторга і виправний будинок (Італія); позбавлення волі з примусовою працею, позбавлення волі без примусової праці та кримінальний арешт (Японія) [23, с. 324, 330–331; 24, с.322–324, 326, 328, 332, 334–335].

Таким чином, рядом авторів та правовими документами термін «позбавлення волі» пропонується вважати загальним, родовим щодо низки примусових заходів, пов'язаних з ізоляцією та обмеженням правового статусу особи, зокрема, відносно таких суміжних мір, як адміністративний арешт, запобіжні заходи в кримінальному процесі, арешт як вид покарання і власне саме позбавлення волі як вид покарання [9, с.168]. До речі, існує думка, що довічне позбавлення волі та строкове позбавлення волі є різновидами одного покарання [2, с.121; 18, с.116]. Така позиція втілена у законодавстві багатьох країн – у КК Латвії,

Естонії, Австрії, Швеції, Данії, Фінляндії, Голландії, КНР [24, с.315, 318, 324, 331–332, 334–335; 25, с.171].

Звісно, можна побачити деякі спільні риси у вказаних заходах примусу, однак позбавлення волі як покарання за своєю правовою природою відрізняється від них. Відмінним є правове регулювання їх застосування (в тому числі виконання); підстави застосування; суб'єкти, які наділені правом їх застосування, і форми правозастосовчих актів, які видаються ними; види установ, у яких згідно із законом утримуються особи; правові наслідки (зокрема, судимість). Отже, позбавленням волі на певний строк доцільно вважати лише один із видів покарання у кримінальному праві.

Щодо арешту як виду покарання, суміжного з позбавленням волі на певний строк, то він, маючи за історичну форму короткострокове позбавлення волі і здійснюючись також за допомогою ізоляції (ст.60 КК України), відрізняється тим, що за своїм змістом є більш суворим, ніж позбавлення волі (ст.51 КВК України), та покликаний за відносно нетривалий строк (1–6 місяців) реалізувати в основному каральний та превентивний бік покарання; для його виконання передбачені такі установи, як арештні доми (ст.50 КВК України) [17; 26].

Щодо співвідношення строкового та безстрокового позбавлення волі, слід зазначити, що довічне позбавлення волі з'явилося в українському законодавстві у 2000 р. у зв'язку з неконституційністю смертної кари (КК України 1960 р. був доповнений статтею 25-2 «Довічне позбавлення волі»), встановлювалося воно за вчинення особливо тяжкого злочину і застосовувалося у спеціально передбачених випадках, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк [27]. Таким чином, з'явилися два самостійні види покарання – позбавлення волі на певний строк (строкове) та довічне позбавлення волі (безстрокове). Це знайшло відображення й у чинному КК України (статті 51, 63, 64) [17].

Зіставлення строкового і довічного позбавлення волі вказує, що за єдності об'єкта та

значній схожості змісту цих покарань існують відмінності в їх тривалості та дещо більшому обсязі правообмежень при довічному позбавленні волі і, відповідно, його каральному потенціалі.

Загалом сучасний стан інституту позбавлення волі є показником його прогресу відповідно до принципів сучасної кримінальної політики і тенденцій соціального розвитку в цілому. Але при цьому за позбавленням волі на певний строк закріпилися такі його властивості, які вже протягом тривалого часу є постійними для нього.

Як і всі види покарань, позбавлення волі на певний строк характеризується тим, що є заходом державного примусу; є логічним юридичним наслідком вчинення злочину (звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання, його відбування за законодавством носять винятковий характер за наявності окремих підстав); передбачається тільки законом про кримінальну відповідальність і в межах санкції; має публічний характер, оскільки визначається в законі, застосовується від імені держави і є обов'язковим для виконання; застосовується лише судом; має особистий характер – його застосування можливе лише для особи, яка вчинила злочин і визнана винною, та не може бути покладене на інших осіб; виражає негативну оцінку (осуд) з боку суспільства і держави як злочину, так і особи, яка його вчинила, що закріплюється в обвинувальному вирокі; полягає в передбачених законом правообмеженнях особи фізичного, морального, матеріального характеру; відображає суттєвість шкоди, завданої суспільству; має соціально корисні цілі; наслідком має судимість [10, с.9–19; 11, с.183–184; 12, с.109; 25, с.149–150; 28, с.25–26; 29, с.104–105].

Крім цього, позбавленню волі на певний строк притаманні ознаки, які на підставі комплексного аналізу інституту позбавлення волі можна вважати його індивідуальними властивостями: строковий характер; призначається тільки як основне покарання; встановлюється

за злочини всіх категорій тяжкості і за надзвичайно широке коло злочинів в Особливій частині КК України; не має передбачених у законі обмежень по колу осіб, яким може призначатися (крім ч.2 ст.102 КК України, яка містить заборону щодо неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості); не має законодавчих особливостей призначення як виду покарання (крім того, що воно призначається лише коли передбачене у санкції); свій основний вплив на засудженого здійснює через ізоляцію (фізичну і духовну), тобто поміщення до кримінально-виконавчої установи закритого типу; спрямоване на особисті блага засудженого, його свободу, тому правообмеження карального характеру більшою мірою реалізуються через фізичні, особисті обмеження та позбавлення (а вони характерні не для всіх покарань); одне з найсуворіших покарань, причому суворість, ступінь карального впливу залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів; більше, ніж інші покарання, направлене на забезпечення суспільства від інших злочинів з боку засудженого, залякування засудженого та певної частини суспільства, прищеплення соціально корисних знань, вмінь, навичок засудженим, а отже позбавлення волі здатне до найповнішої реалізації цілей покарання.

З урахуванням усіх установлених ознак пропонується доповнити законодавче визначення покарання у виді позбавлення волі на певний строк уточненням його важливих рис і викласти ч.1 ст.63 КК України у такій редакції: «Позбавлення волі на певний строк є видом покарання, що виражає осуд діяння відповідного ступеня тяжкості, визначеного за ст.12 цього Кодексу, та особи, яка його вчинила, і передбачає правообмеження засудженого (позбавлення і обмеження в правах, наділення специфічними правами та обов'язками), що забезпечується шляхом його ізоляції (поміщення до кримінально-виконавчої установи закритого типу) та підпорядкування режимним правилам протягом строку, визначеного у вирокі суду, що набрав законної сили».

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що традиційне розуміння позбавлення волі зводиться до ізоляції особи, до поміщення її в спеціальну установу; як і всі види покарань, позбавлення волі на певний строк характеризується низкою загальних рис, а крім цього, за ним історично закріпилися індивідуальні властивості, що відображають його сутність і пояснюють його соціальну необхідність; з урахуванням усіх установлених ознак запропоновано доповнити законодавче визначення покарання у виді позбавлення волі на певний строк; як захід примусу позбавлення волі на певний строк межує з адміністративним арештом і запобіжними заходами в кримінальному процесі, але відрізняється від них правовим регулюванням, підставами та суб'єктами застосування, правовими наслідками тощо; від покарань у виді арешту та довічного позбавлення волі досліджуване покарання відрізняється строком, окремими елементами змісту (в частині режиму), особливостями досягнення цілей покарання; загалом сучасний стан інституту позбавлення волі є показником його прогресу відповідно до принципів сучасної кримінальної політики і тенденцій соціального розвитку в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Энциклопедия уголовного права / отв. ред. В. Б. Малинин. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005–2008. – Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – 2007. – 798 с.
2. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Л. О. Мостепанюк. – К., 2005. – 195 с.
3. Ной И. С. Теоретические вопросы лишения свободы / И. С. Ной. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1965. – 167 с.
4. Дементьев С. И. Лишение свободы как мера уголовного наказания : [тексты лекций] / С. И. Дементьев. – Краснодар : Советская Кубань, 1977. – 64 с.

5. Курс советского уголовного права. Часть общая : в 6 т. Т. 3. Наказание / [ред. кол. : Пионтковский А. А. и др.]. – М. : Наука, 1970. – 350 с.
6. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву / М. И. Бажанов. – К. : Вища шк., 1980. – 216 с.
7. Чучаев А. И. Лишение свободы и проблемы его реализации : учеб. пособие / А. И. Чучаев, Е. Р. Абдрахманова. – Ульяновск : УлГУ, 1996. – 124 с.
8. Азарян Е. Р. Преступление. Наказание. Правопорядок / Е. Р. Азарян. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 203 с.
9. Кримінально-виконавче право України (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 298 с.
10. Пономаренко Ю. А. Виды наказаний по уголовному праву Украины : монография / Ю. А. Пономаренко. – Харьков : Изд-во «ФИНН», 2009. – 344 с.
11. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : Одіссей, 2004. – 987 с.
12. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Х. : Одіссей, 2008. – 800 с.
13. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. – М. : Книж. мир, 2004. – 720 с.
14. Большая юридическая энциклопедия / сост. : Аванесян В. В., Акуреева С. В., Беляева Э. В. и др. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 688 с.
15. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Вид-во «Юрид. думка», 2007. – 992 с.
16. Юридична енциклопедія : [в 6 т.]. Т. 4. Н–П / [редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – 720 с.
17. Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
18. Дзигарь А. Л. Уголовные наказания : эволюция и перспективы : монография / А. Л. Дзигарь. – Краснодар : Изд-во Краснодарск. ун-та, 2001. – 201 с.
19. Соцький Ю. Позбавлення волі в системі кримінальних покарань України (історичний, правовий та соціальний аспекти) / Ю. Соцький // Право України. – 2003. – № 9. – С. 118–120.
20. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України / О. Б. Пташинський. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 204 с.
21. Упоров И. В. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве : [монография] / И. В. Упоров. – Краснодар : Краснодарск. юрид. ин-т, 2000. – 133 с.
22. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
23. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии) : сб. законодательных материалов / под. ред. И. Д. Козочкина. – М. : Изд-во «Зерцало», 1999. – 352 с.
24. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія / М. І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
25. Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права / А. А. Малиновский. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 545 с.
26. Кримінально-виконавчий кодекс України : від 11.07.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
27. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>.
28. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание : понятие, цели и механизмы действия / А. Ф. Мицкевич. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2005. – 327 с.

29. Тимошенко В. Примус як мотив поведінки / В. Тимошенко // Право України. – 2007. – № 6. – С. 104–107.

Сторчак Н. А. Поняття позбавлення волі на певний строк / Н. А. Сторчак // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 962–967 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13снапрс.pdf>

Розглянуто встановлення сутнісних характеристик покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Проаналізовано теоретичні та законодавчі основи поняття позбавлення волі на певний строк радянського та сучасного періоду. Акцентовано увагу на відмежуванні позбавлення волі на певний строк від суміжних видів покарань та інших заходів примусу.

Сторчак Н.А. Понятие лишения свободы на определенный срок

Рассмотрено установления существенных характеристик наказания в виде лишения свободы на определенный срок. Проанализированы теоретические и законодательные основы понятия лишения свободы на определенный срок советского и современного периода. Акцентировано внимание на отграничении лишения свободы на определенный срок от смежных видов наказаний и других мер принуждения.

Storchak N.A. Concept of Imprisonment for a Definite Period

The article is devoted to the investigation of essence of imprisonment for a definite period. An author analyses the theoretical and legislative bases of a concept of imprisonment for a definite period of soviet and modern period. An author focuses on the differences of imprisonment for a definite period and other penalties and forced measures.

Форум права Форум